

שלונסקי היה מתרגם שם, אני יושב מולו ורושם, ולא גולדברג כותבת מה שכותבת

מאת זהר שביט

מהפיכת העבריות - הפרויקט המוצלח והגדול של הציונות - התאפשרה גם בזכות פרטי היום-יום הקטנים, שבתי הקפה מילאו בהם חלק חשוב

בתי הקפה של תל-אביב, 1920-1980, מאת בתיה כרמיאל, הוצאת מוזיאון ארץ ישראל תל אביב ויד בן צבי ירושלים, 2006, 311 עמודים

קפה רצקי קפה ספרותי, מאת מרדכי נאור ושולה וידריך, הוצאת מודן, 2006, 151 עמודים

ההצגה הכי גדולה בתל-אביב של תקופת היישוב, ובמידה הולכת ופוחתת גם של החברה הישראלית בשנות החמישים והשישים, התקיימה לאו דווקא על בימות התיאטרונים. הדרמות האישיות והציבוריות התרחשו לעתים קרובות בבתי הקפה ה"ספרותיים", בלב המרחב הציבורי. גם

הקמת ביטאון ספרותי חדש, החלטה על הקמת תיאטרון, כתיבת מחזה, תרגום שירים, פילוג בין מחנות ספרותיים שונים ונטישה של כתב עת אחד לטובת רעהו - כל אלה הועלו כרצף של מחזות בבתי הקפה, בהשתתפותם של שחקנים קבועים וקהל קבוע של צופים.

תצלום: שמעון קורבמן, אוסף מוזיאון ארץ ישראל

בני משפחת וינטרוב, בעלי בית הקפה "בר כוכבא" ליד מתקן הגזוז, 1923

באותם ימים, הידוענים היו המשוררים, השחקנים, הבימאים והסופרים, והמעריצים שבאו לצפות בהם התיישבו בבתי הקפה בשולחנות הסמוכים כדי לראותם מקרוב ולצוות לשיחתם. "וכיוון שהקהל העברי בארץ

באותה תקופה היה רגיש למנהגי סופריו וסקרן לראותם פנים אל פנים, היה כל בית קפה כזה מתפרסם מיד ברבים, ומורים, ספרנים וסתם קוראי ספרים היו גם הם מגיעים אל בתי הקפה הללו והתבשמו מן האווירה המיוחדת", סיפר ישראל זמורה בסדרת רשימות שפירסם על בתי הקפה הספרותיים של שנות השלושים והארבעים.

על החשיבות הרבה שיוחסה לבתי הקפה אפשר ללמוד מן העצומה שהפנו ב-1931 מאות ממבקריו של

"שלג הלבנון" לעיריית תל-אביב, ובה ביקשו להאריך את שעות הפתיחה של בית הקפה. כותבי העצומה נימקו את פנייתם בחשיבות המפגש בבתי הקפה לא רק לחיי החברה שלהם, אלא גם לעבודתם האמנותית: "אנו מבקשים לקחת בחשבון שכולם עסוקים גם ביום בעבודה ובמשרות שונות, ובשבילנו שעות הלילה הן שעות עונג היחידות שבלעדיהן אין לנו האפשרות לחיות חיי חברה וגם לא

אוסף ירמיהו רימון, חיפה. מתוך קטלוג התערוכה "בתי הקפה של תל אביב"
חזית בית קפה ומסעדה של נ' לויט וח' ניצביץ
בסוף הרחובות אלנבי ובצלאל, סוף שנות העשרים

לאיוש ברגר עם אהובה הוברמן בבית קפה, 1942

לסדר את עניינינו האמנותיים".

הפנייה אל העירייה, ובעיקר לשון הפנייה, מעידות על כך שבתי הקפה היו לא רק מקום לבילוי הפנאי. התערוכה המוצגת עתה במוזיאון ארץ ישראל בתל-אביב, והספר העשיר המלווה אותה, הם לא רק עדות לעניין הנוסטלגי הגובר בארץ ישראל של פעם, אלא גם להיותה של ההיסטוריה של בתי הקפה בכלל ושל בתי הקפה הספרותיים בפרט מקור ייחודי המאיר מפרספקטיווה שונה, גם אם שולית, את ההיסטוריה החברתית והתרבותית של העיר תל-אביב.

כמין הערת שוליים מרתקת מיתוספת ההוצאה לאור הפקסימילית של ספר האורחים מקפה רצקי. בספר הזה חתמו וציירו אורחי בית הקפה, במיטב המסורת של ספר אורחים פרטי, שהיתה מקובלת בבתים של החברה "הטובה" של רוסיה במאה ה-19. ספר האורחים שימש לא רק לכתובת דברי חידודין וחיזור אחר בעלת הבית, אלא גם מעין פתח דבר לכתובתן של יצירות ספרותיות גדולות וגם לדיאלוג בכתב בין היוצרים.

משני הספרים האלה גם יחד מתברר שוב, שלמרות הדימוי של החברה היישובית כחברה חלוצית, פועלית, עובדת אדמה ומייבשת ביצות, חלק ניכר מחייה התנהל במישור העירוני, ובצד החלוצים שבנו את ארץ ישראל העובדת התקיימו בערים גם חיים בורגניים עשירים, ולא פחות מכך חיי תרבות סוערים. מודעות הפרסומת של בתי הקפה הדגישו את היותם בתי קפה של אמנים ושיווקו את הלקוחות שלהם, לא פחות ואף יותר מאשר את המשקאות והמזון שהגישו. לעומת קפה "קזינו" של הבורגנים, שהבטיח ללקוחותיו כי "הכל טרי מתוצרת הארץ", פירסם קפה "גדנסקי" את עצמו כ"בית קפה מודרני לכל תושבי תל-אביב. סופרים אמנים וכל סוגי האינטליגנציה הנם אורחי התמידים". במודעה של בית קפה "רצקי" הגדיר בעליו את בית הקפה כ"בית ועד למשכילי העיר / הדופק של חיי תל אביב"; "שלג הלבנון" הצהיר כי הוא "קפה האמנים / בו ייפגשו זמרים ופייטנים / ציירים, במאים ומנגנים", ואילו "כסית" כתב שבו "אנשי התיאטרון, / העט והאמנות / מבלים / את שעות הפנאי והמנוחה". באחד מטורי "רגעים" הבחין נתן אלתרמן בין יושבי "שלג הלבנון", שבונים בתים בשירים, לבין התל-אביבים האחרים.

מפת בתי הקפה שורטטה לפי כמה צירים מרכזיים. אחד מהם היה, כבר בימים ההם, הניגוד בין תל-אביב לירושלים. ונוסף לכך היו בתי הקפה של הבורגנות ושל הפועלים, של החיילים הבריטים ושל המדינאים, של המזרחיים ושל חוגי האמנים. בקרב חוגי האמנים היו בתי הקפה של המשוררים המודרניים, המורדים, ואלה שבהם ישבו בעלי הבתים ומקור הסמכות של הספרות העברית, משוררי דור התחייה. במפת בתי הקפה המוסעפת ניתן מקום מיוחד לבתי הקפה הספרותיים, שכן בתל-אביב, כמו בפאריס ובווינה, הם מילאו תפקיד מרכזי בסצינה התרבותית, והישיבה בהם לא היתה סתמית. באי בית הקפה הספרותי היו זקוקים באופן מטאפורי לכרטיס כניסה, ומקום הישיבה שלהם בו היה בעל משמעות סמלית. הוא סימן את מעמד היושב: מי ישב במרכז השולחן, למי ניתנה הרשות לשבת בצד, ולמי לא ניתנה כלל הרשות להיכנס למעגל פנימה. חוסר היתכנות או ההכרה במשורר ובסופר, על אחת כמה וכמה כשמדובר היה במשורר מתחיל, באו לביטוי מידי במקומם בבית הקפה. על יחיאל פרלמוטר, לימים אבות ישורון, סיפר יורם קניוק כי ראה אותו "עומד בדיזנגוף, מעברו השני של הרחוב, מסתכל בערגה לעבר 'כסית', אבל אלתרמן הרשע לא איפשר לו להתקרב. הוא היה הולך הלוך ושוב, ולא מעז להיכנס".

גם בירושלים היו בתי קפה. להזז, לד"ר עמנואל אולסונוגר ולשמאי פינסקי היו בתי קפה שנהגו לשבת ולהיפגש בהם (הזז - ב"עטרה", פינסקי ואולסונוגר - ב"חרמון"). על אורחות בית הקפה של חלק מהם נרקמו אגדות מקומיות. כך לדוגמה סופר על

אברהם בן יצחק, שנהג לקבל את אורחיו בפנסיון גרטה שבו התגורר והפך אותו לבית הקפה הפרטי שלו. שם אהב לשבת ולשתוק בצוותא במשך שעות. פעם ישב עם ד"ר עמנואל אולסונגר, שהציע: "שתקנו עד עכשיו על נושא אחד, עכשיו בוא נשתוק על נושא אחר".

אבל הפיכת בתי הקפה לבימת הסצינה התרבותית איפיינה את חיי התרבות של תל-אביב, ובלשוננו של אהרן אמיר, הם היו "הריאה הנושמת של תל-אביב". בתי הקפה מילאו תפקיד ביצירת האינטראקציות התרבותיות והאישיות ובמאבקים על חילופי הדורות. הטריטוריות של הקבוצות הספרותיות השונות היו מוגדרות היטב ומוכרות לכל מי שהתיימר להבין משהו בסצינה הספרותית. כשהתפלגו אנשי "יחדיו", בחרו אנשי "דפים לספרות" בראשות שלונסקי למקום מושבם את "כסית" ו"קרלטון", ואנשי "מחברות לספרות" ישבו ב"קנקן", אך גם ב"כסית"; על הישיבה ב"כסית" לא ויתרו לא אלה ולא אלה, אבל הגבולות סומנו והיו ברורים, כפי שהעיד יורם קניוק: "כל פעם שדור מרד בקודמו, הוא זז שולחן, או עבר בית קפה. וכך ישבו קליקה מול קליקה, דור מול דור".

מן העדויות והזיכרונות עולה שהאווירה בבתי הקפה היתה טעונה מאוד: טעונה בוויכוחים ספרותיים, במריבות פואטיות וגם ביריבויות אישיות. בערב שהתקיים לפני כמה שבועות במוזיאון ארץ ישראל לכבוד התערוכה סיפר חיים גורי על הכוח המחיה והמצמית של החבורה היושבת בבתי הקפה, וכיצד קבלת פנים עוינת לשיר שלו שהתפרסם באותו יום גרמה לו לאסוף את העיתון מכל הקיוסקים בעיר ולגנוז אותו לעולמי עד.

נראה שבית הקפה הספרותי הראשון היה "שלג הלבנון", ששכן ברחוב אלנבי פינת בן יהודה. אחר כך היו גם "גינת" ו"פינת", ו"עטרה" ו"שלושה כושים", "אררט", "מאור" ו"קנקן", אבל גם "אלטשולר", "פילץ", "צינס", "באום", "רצקי" ו"גדנסקי". בניסיון לחקות את בתי הקפה הספרותיים הנודעים של פאריס, או לנהוג בתל-אביב כנהוג בוורשה או באודסה, אך לא פחות מכך בשל מצוקת תנאי המגורים, הפכו רבים מן האמנים את בית הקפה לחדר העבודה שלהם, מעין אטלייה פתוח, שעבודת היוצר היתה בו בעצמה למחזה המועלה על בימה. בתי הקפה שימשו ליוצרי התרבות ולבוניה גם פינת מפלט, גם מקום לעבוד בו, גם מקום להחלפת דעות, ולא אחת - בית שני, ואפילו תחליף לבית.

חלק ניכר מהיוצרים בילו באופן קבוע בבתי הקפה וייחדו את עצמם באמצעות הגדרת בית הקפה "שלהם". חלקם נהגו לשבת ביותר מבית קפה אחד. אנשי העיתונות והסופרים של העלייה השנייה, ובהם יוסף אהרונוביץ, יצחק לופבן ושלמה צמח ישבו בקפה "באדר" ברחוב אידלסון; לשם הצטרף אליהם לעתים ביאליק, שישב גם בקפה "רצקי" הסמוך לביתו, יחד עם פיכמן ושטיינברג, רבניצקי ושאל טשרניחובסקי. אנשי החוג ההונגרי, וביניהם ארתור קסטלר ואביגדור המאירי נהגו להיפגש בקפה "הגינה", ושם גם החליטו כנראה על הקמת תיאטרון הקומקום. אנשי "מאזניים" ישבו בבית הקפה "אלטשולר" בפינת הרחובות אלנבי והס. יעקב כהן ישב ב"עטרה" באלנבי, יצחק למדן ישב ביום קבוע ובשעה קבועה עם אנשי "גליונות" - יצחק שנהר, יעקב שטיינברג ושי. הרברג - בקפה "שניר", ובקפה "באדר" הסתכסך עם ביאליק, שזעם על כוונתו להוציא לאור עיתון ספרותי בלי לבקש רשות מנשי אגודת הסופרים. אלכסנדר פן ישב ב"קנקן", ולא גולדברג - ב"הרלינגר". אנשי "כתובים" נהגו תחילה לשבת בקפה "רצקי", ובו גם ערכו את המסיבות של מועדון אמודאים, שהיו מעין תשובה למועדון "עונג שבת" של ביאליק, שנערכו ב"אהל שם".

הבחירה בבית הקפה לא נעשתה כלאחר יד. היא ציינה את הגדרת הטריטוריה של קבוצה מסוימת, והחלפת הטריטוריה היתה אירוע דרמטי. שלונסקי וחבורתו החליטו יום אחד לנטוש את קפה "רצקי" לאחר שבעליו סירב למכור בהקפה לאחד מחבריהם. הם עברו ל"אררט", והשאירו מאחוריהם את בעל בית הקפה נואש ומתחנן שיחזרו, ומוכן אפילו לממן את כתב העת של החבורה. בעקבות עזיבתם, כותב מרדכי נאור, "נסתלקה שכינה" מבית הקפה, ולאחר שנה וחצי נאלץ בעליו לסגור אותו.

חלק מהיוצרים קיימו בבתי הקפה סדר יום קבוע, מעין "שעון בית הקפה". יעקב פיכמן נהג לעבוד בבתי קפה שונים ולעבור ביניהם במשך היום. כשהיו שואלים את אשתו היכן אפשר למצוא אותו, היתה מפנה את השואל לבית קפה מסוים, לפי שענת היום. אלתרמן נהג להיפגש עם חבריו ב"כסית", ב"צינס" או ב"אררט", ובשעת הערב נהג להוביל חבורה מידידיו לשתיית לילה בבתי אוכל קטנים, שזכו לכינויים שונים: "היהודי העצוב" או "פירוש רש"י". לדברי ישראל זמורה, הוא מעולם לא ישב לבדו בבית הקפה ומעולם לא שתה לבדו. שלונסקי ישב בבוקר בקפה "קרלטון" ושם

ניהל את ענייני ה"מדור לספרות" של "על המשמר" או את ענייני ה"דף לספרות" של "משמר". הוא היה משחק שחמט ועורך בו זמנית כתבי יד, וגם מקבל כתבי יד לעיתון או לספר.

אריה נבון תיאר כיצד עבדה לאה גולדברג בבית הקפה "שלה", בית הקפה "הרלינגר" בבני יהודה, בסמוך לבית שברחוב ארנון, שם ערכה ותירגמה וגם נפגשה עם משוררים צעירים, שבאו להציג לה את ביכורי שירתם; נבון תיאר גם כיצד הפכו הוא וחבריו את בית הקפה לחדר העבודה שלהם: "הפכנו את בתי הקפה לסדנאות שלנו. תוך כדי ישיבה, היה כל אחד מתפנה לשולחן לעשות עבודתו. שלונסקי היה מתרגם שם את 'מקבת', 'אותלו', אני יושב מולו ועושה רישומים, ולאה גולדברג כותבת מה שכותבת. שלונסקי ערך באותה עת את עיתון 'עיתים' והיה מדי פעם מוסר לידי רשימה, ואני מצייר לו איור".

צביון של החבורות הספרותיות התגבש בישיבה המשותפת בבתי הקפה. אריה סיון תיאר כיצד בני חבורת "כתובים" התגבשו כקבוצה שמציעה אלטרנטיווה לדור התחייה, והיו מבליים את זמנם בהאזנה לחידודים ולהלצות על חשבון ביאליק. יעקב חורגין העיד על להט הקרב ועל האופן שבו נדבקו בני החבורה באיבה לביאליק: "כאן על כוס תה במחצית הגרוש, היו יושבים שעות ומטכסים את מלחמתם הספרותית בה' ובמשיחו: מנפצים אלים ואלילים בשירה העברית בת זמנם. והמלחמה מתנהלת בלהט נעורים, תוך יומרה של פוסקים אחרונים, בהרבה חוצפה (...). מרבית החצים היו מכוונים אל ביאליק, במין בולמוס טורפני ממש השתערו על המשורר הזה להורידו משבתו, לתלוש מעליו את עיטורי הכבוד והיקר, שעטרוה העם היהודי לכל פלגיו".

גם אם אנו נוטים היום, מרוב נוסטלגיה, לייחס חשיבות מוגזמת לתפקידם של בתי הקפה בחיי התרבות של היישוב, אין ספק שאכן היו מרכיב חשוב ביצירת הרקמה העברית בחיי היום יום של היישוב, ובשל נוכחותם הבולטת במרחב הציבורי דווקא הם נתנו ביטוי לטוטאליות של המהפיכה הזאת. הייחוד של מהפיכת העבריות בארץ ישראל היה בכך שלראשונה בהיסטוריה של התרבות היהודית החדשה נוצרה בעברית מערכת של תרבות מלאה בכל תחומי החיים של היישוב, שלא היה לה תקדים במרכזים של התרבות העברית באירופה. בעוד שהתרבות העברית באירופה היתה בהגדרתה מובלעת בתוך תרבות אחרת, הרי בארץ ישראל נוצרה לראשונה האפשרות לחיות גם את חיי היום יום בעברית. גם ההבראיסטי המושבע בוורשה, שהיה קורא את "השלוח", צרך חלק ניכר מ"סל התרבות" שלו באמצעות התרבות היידישית או הפולנית. אם רצה לבקר בתיאטרון, ביקר בתיאטרון היידיש או בתיאטרון הפולני; הקונצרטים שהאזין להם היו חלק מהתרבות הפולנית, וכך גם המוזיאונים שביקר בהם.

על אחת כמה וכמה נכונים הדברים לגבי התרבות החומרית שלו, שהתנהלה כולה לא בעברית. אם עישן סיגריות, קראו להן "אגיפסקה", "שיליזיה", או "דמסי", ואם בילה בבית הקפה, נשא בית הקפה שמות כמו קפה "בריסטול", "ליטרסקה" או קפה "שטוקה", והתפריטים שלו היו כתובים בפולנית ולא בעברית. בארץ ישראל, ורק בארץ ישראל, נקראו הסיגריות ובתי הקפה גם בשמות עבריים. לסיגריות קראו "דפנה" ו"חרמון", "עתידי", "עליה", "אביב", "אופיר", "נדיב", ו"גליל", ובתי הקפה נקראו: "שגל לבנון", "גינת" ו"פינת", "עטרה" ו"שלושה כושים", "קנקן", "כסית" ו"אררט". בתפריט הופיעו שמות המשקאות והמאכלים בעברית, את החשבון כתב המלצר בעברית, ובספר האורחים של קפה "רצקי" נכתבו הערות האורחים, הפזמונים, החידודים ודברי התודה שלהם, לפחות בחלקם, בעברית.

מהפיכת העבריות - הפרויקט המוצלח והגדול של הציונות - התאפשרה לא רק בגלל הפרויקטים הגדולים והחשובים המוכרים לכל, כמו הקמתה של מערכת חינוך בעברית, אלא גם בפרטי היום יום הקטנים - כמו בשמות הסיגריות ובתפריטיהם של בתי הקפה. בתרבות בתי הקפה ניתן ביטוי בולט ומובהק לאפשרות שנוצרה בארץ ישראל לבנות את כל תחומי החיים בעברית. קטלוג התערוכה על בתי הקפה של תל-אביב הוא עוד תרומה למחקר של רקמת החיים בארץ ישראל, וראויה לשבח העבודה היסודית שעשתה בתיה כרמיאל כדי לאצור את התערוכה ולכתוב את הקטלוג המלווה אותה. מחקרים מן הסוג הזה הם עוד ביטוי לתמורה המתרחשת בשנים האחרונות בתפישת ההיסטוריוגרפיה של החברה הארץ ישראלית והישראלית, הזוכות לראשונה לתיאור היסטורי של היבטים ושל "פינות" שעד לא מכבר נחשבו משניות ואפילו חסרות חשיבות.